

Aldona Zawojńska¹

Katedra Ekonomii i Polityki Gospodarczej
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Warszawa

Zatrudnienie zagranicznej siły roboczej w rolnictwie i przetwórstwie spożywczym na przykładzie zatrudnienia polskich pracowników w wybranych krajach UE

Foreign labour employment in agriculture and food processing illustrated by the example of Polish workers employment in the selected EU countries

Synopsis. Artykuł przedstawia migracje obywateli polskich w kontekście mobilności siły roboczej w ramach UE. Po rozszerzeniu Wspólnoty w 2004 r. Polska stała się głównym krajem wysyłającym migrantów do innych państw regionu. Najważniejszymi miejscami docelowymi dla polskiej siły roboczej są Wielka Brytania i Irlandia, które otworzyły dla niej swoje rynki pracy w 2004 r., oraz Niemcy, wciąż utrzymujące restrykcje. Skupiono się na zatrudnieniu Polaków w rolnictwie i przetwórstwie spożywczym wymienionych krajów, gdzie ich obecność jest ważna i zauważalna. Wyniki badań sugerują, że zarówno produkcja rolnicza, jak też przetwórstwo żywności w tych krajach są w dużym stopniu uzależnione od podaży pracy oferowanej przez obywateli nowych krajów członkowskich UE. Polscy robotnicy odgrywają dużą rolę i są pożądanymi przez pracodawców w niemieckim, brytyjskim i irlandzkim sektorze rolno-żywnościowym. Przyczyniają się do złagodzenia niedoborów podaży rodzimej siły roboczej, wynikających z gorszego statusu zawodowego oraz znacznie niższego wynagrodzenia w porównaniu z innymi sektorami gospodarki narodowej. Ponadto, do kluczowych czynników determinujących popyt na pracę Polaków należą relatywnie wysoka etyka pracy, wydajność oraz solidność w porównaniu z krajowymi pracownikami.

Słowa kluczowe: mobilność pracy, sektor rolno-żywnościowy, Unia Europejska, Polska

Abstract. This paper looks at migration of Polish citizens in the context of intra-EU labour mobility. Since the 2004 EU enlargement Poland has become the main migrant-sending country in the region. Polish labour migration concentrates in the United Kingdom and Ireland which opened their labour markets right after Poland's accession, as well as in Germany, which restricts access to its labour market for workers from Poland. The focus is on two branches of economy in which many Polish migrants work, i.e. agriculture and food processing. The study results suggest that in the three examined countries those industries are heavily reliant on migrant, especially seasonal, workers from the new EU member states. Polish migrant workers are of great importance to the German, Irish and British agriculture and food processing and they are in demand. They mitigate the effects of domestic labour shortages resulting from a low work status and wages significantly lower than in the other sectors of national economy. Important determinants of Polish workers recruiting in agriculture and food processing are also their relatively high work ethic, productivity and reliability when compared with those of domestic workers.

Key words: labour mobility, agri-food sector, European Union, Poland

¹ Dr, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, e-mail: aldona_zawojnska@sggw.pl

Wstęp

Zjawisko migracji, w tym zarobkowych, należy do zagadnień interdyscyplinarnych, poruszanych od dziesięcioleci m.in. przez ekonomistów, socjologów, politologów, statystyków i demografów. Ekonomiści analizują je przede wszystkim z punktu widzenia przyczyn i konsekwencji dla całego społeczeństwa (gospodarki narodowej), regionów kraju lub w szerokim aspekcie globalnym (na poziomie makro), ewentualnie z perspektywy jednostek lub małych grup osób (np. rodziny), czyli na poziomie mikro. Rzadsze i trudniejsze (ze względu na ograniczoną dostępność danych) są badania dotyczące sektorów lub działów gospodarki narodowej.

Rozszerzenie UE w 2004 r. o 10 krajów Europy środkowo-wschodniej (EU-10) zainspirowało wiele badań naukowych, w tym niniejsze, nad przepływem siły roboczej w ramach Jednolitego Rynku Europejskiego. Od 1 maja 2004 r. Polacy uzyskali swobodny dostęp do rynków pracy w krajach UE-10 (poza Malta), oraz w Irlandii, Wielkiej Brytanii i Szwecji. W 2006 r. pięć kolejnych państw UE-15 (Finlandia, Grecja, Hiszpania, Portugalia i Włochy), a w 2009 r. pięć następnych (Belgia, Dania, Francja, Holandia i Luksemburg) wraz z Malta zniósł ograniczenia dotyczące napływu pracowników z Polski. Niemcy utrzymały swoje restrykcje, co oznacza, że aby obywatele nowych krajów członkowskich mogli tam pracować muszą uzyskać odpowiednie pozwolenie, a pierwszeństwo przy uzyskaniu pracy mają obywatele Niemiec lub ewentualnie innych państw, którzy przebywają legalnie w Niemczech i są dopuszczeni do rynku pracy przynajmniej przez 12 miesięcy.

W artykule podjęto próbę analitycznego spojrzenia na zatrudnienie polskich pracowników w sektorze rolno-żywnościowym wybranych krajów UE z zamiarem uzupełnienia istniejącej literatury krajowej na temat migracji wewnętrznych we Wspólnocie.

Cel, metody i źródła badań

Celem głównym badań było rozpoznanie ekonomicznych i społecznych przyczyn oraz konsekwencji zatrudniania migrantów w sektorze rolno-spożywczym wybranych krajów po rozszerzeniu Unii Europejskiej w 2004 r. Cele szczegółowe obejmowały: (i) przedstawienie teoretycznych aspektów migracji zarobkowej; (ii) zobrazowanie skali przepływu siły roboczej z Polski do pozostałych krajów UE; (iii) zidentyfikowanie prawdopodobnych przyczyn migracji i zatrudniania obcokrajowców w wybranych krajach; (iv) ukazanie skutków migracji dla kraju przyjmującego.

Zastosowano metodę opisową oraz statystyczną (wskaźniki struktury i dynamiki). Część teoretyczna opracowana została na podstawie literatury przedmiotu. W części empirycznej wykorzystano wyniki obcych badań empirycznych oraz dane Eurostatu, m.in. Labour Force Survey – LFS (Aktywności Ekonomicznej Ludności). To ostatnie źródło to badanie sondażowe przeprowadzane każdego kwartału. Ma ono pewne ograniczenia, mianowicie może zaniżać liczbę imigrantów oraz nie dostarcza oszacowań dla małych liczebności, np. liczby Polaków zatrudnionych w poszczególnych branżach gospodarki.

Do szczegółowej analizy wybrano trzy główne kraje docelowe migracji Polaków w wieku produkcyjnym po 2004 r., mianowicie Wielką Brytanię, Irlandię i Niemcy.

Teoretyczne spojrzenie na migracje zarobkowe

Migrację definiuje się jako „zmianę miejsca pobytu mieszkańców kraju lub regionu, spowodowaną zazwyczaj czynnikami natury politycznej, ekonomicznej, ekologicznej, narodowościowej, religijnej lub społecznej” [Bożyk 2004, s. 99].

Dlaczego ludzie emigrują? Przyjmuje się, że wśród ekonomicznych przyczyn międzynarodowego przepływu ludności najważniejszą rolę odgrywają różnice w poziomie stawek płac między krajami [Card 2001; Borjas 2003], brak równowagi (bezrobocie) na rodzimym rynku pracy [Blanchard i in. 1992], nierównomierny rozkład dochodów ludności [Liebig i Sousa-Poza 2004] i ubóstwo [Stark i in. 2009] w danym kraju oraz różnice w obciążeniach podatkowych między krajami [Bhagwati i Hamada 1982; Mirrlees 1982; Wilson 1992, Cremer i in. 1996].

Na odpływ siły roboczej z kraju wysyłającego mają wpływ nie tylko warunki panujące w tym kraju bądź w jego gospodarce narodowej (czynniki wypychające), ale też warunki w kraju docelowym (czynniki przyciągające)². Wśród tych ostatnich znajdują się niski poziom bezrobocia, wysoki popyt na pracę w określonych kategoriach zawodowych lub na pracę o szczególnych kwalifikacjach, szybki wzrost gospodarczy [Morley 2006] i wysoki poziom rozwoju gospodarczego [Hatton i Williamson 2002], czy też relatywnie niskie obciążenia podatkowe.

Do wypychających społecznych czynników migracji należy dyskryminacja, łamanie praw człowieka (w tym praw pracowniczych) oraz niski poziom opieki społecznej ze strony państwa. Z drugiej strony, imigrantów przyciągają państwa dobrobytu [Borjas 1999; Epstein i Hillman 2003], łagodne przepisy imigracyjne, życzliwość społeczeństwa dla cudzoziemców, otwartość kulturowa, religijna itp.

Do najbardziej prominentnych teorii migracji, rozwijanych w różnych okresach historii gospodarczej wraz z postępem procesów migracyjnych, zalicza się klasyczną i neoklasyczną teorię migracji, nową ekonomię migracji pracy (*New Economics of Labour Migration*) oraz teorię dualnego rynku pracy (*Dual Labour Market Theory*).

Klasyczna i neoklasyczna teoria migracji

Na migrację jako problem ekonomiczny po raz pierwszy zwrócił uwagę oczywiście Adam Smith, będący twórcą klasycznej teorii sugerującej, że przepływ siły roboczej jest spowodowany różnicami w podaży pracy i popycie na pracę między różnymi regionami. Smith opowiadał się za swobodnym przepływem pracy (*free circulation of labour*) zarówno „z jednego zatrudnienia do drugiego, jak i z miejsca na miejsce” [Smith 1954]. Smith pisał, że kapitał i praca poszukują, siłą rzeczy, najbardziej korzystnego zastosowania, uciekają przeto, jak tylko mogą, do miasta (gdzie płace robotnicze i zyski z kapitału są większe) i porzucają wieś.

Klasyczne podejście zostało zmodyfikowane przez współczesnych naukowców, między innymi Harrisa i Todaro [1970], twórców neoklasycznej teorii, zgodnie z którą

² Procesy wypychająco-przyciągające („push-pull”) rządzące migracją zostały po raz pierwszy opisane przez angielskiego geografa Ernsta Ravensteina [1885], uznawanego za najwcześniejszego teoretyka migracji. Wykorzystując dane spisu ludności Anglii i Walii z lat 1881 i 1887 sformułował on prawa migracji (*Laws of Migration*).

migracja jest wywołana bodźcami ekonomicznymi, a konkretnie różnicą w wynagrodzeniach na obszarach miejskich i wiejskich (co można także odnieść do różnic między krajami) oraz dostępnością miejsc pracy. Model Harrisa-Todaro zakłada, że aktywność migracyjna doprowadzi do długookresowej równowagi, w której oczekiwane wynagrodzenie w mieście (wyznaczone przez iloczyn urzędowej płacy minimalnej i wskaźnika zatrudnienia na obszarach miejskich) zrówna się z płacą w rolnictwie (równą krańcowej produktywności pracownika rolnego).

Inne neoklasyczne wyjaśnienie międzynarodowego przepływu pracy wiąże się z teorią Heckschera-Ohlina-Samuelsona [Samuelson 1949] o wyrównywaniu się cen czynników produkcji na skutek przepływu dóbr i usług. Wraz ze specjalizacją określonego kraju w produkcji dobra, odznaczającego się dużą nakładochłonnością relatywnie obfitego czynnika produkcji (teoria Heckschera-Ohlina), następuje wzrost popytu na ten czynnik i rośnie jego cena. Natomiast wobec substytucji przez import krajowej produkcji dobra wymagającego zużycia względnie rzadkiego czynnika produkcji popyt na ten czynnik spadnie, a jego cena obniży się. W warunkach swobodnej wymiany towarowej pomiędzy dwoma krajami realne wynagrodzenie wszystkich czynników produkcji (w tym pracy) będzie miało tendencję do osiągnięcia tego samego poziomu w obu krajach. Implikacją jest brak bodźców do przepływu zasobów z jednego kraju do drugiego.

Ograniczeniem powyższych teorii jest to, iż odnoszą się one do ery industrializacji oraz ignorują wpływ międzynarodowego otoczenia politycznego i ekonomicznego na migracje, jak też wpływ polityki na indywidualne decyzje o migracji.

Nowa ekonomia migracji pracy

Nowa ekonomia migracji pracy (nowa ekonomiczna teoria migracji) [Stark i Bloom 1985] zwraca uwagę na konieczność analizowania decyzji o migracji nie tylko z punktu widzenia jednostki, ale w szerszym kontekście społecznym, tj. z punktu widzenia grupy współdziałających ze sobą osób (np. rodziny). Członkowie gospodarstwa domowego, podejmując decyzję o migracji, biorą pod uwagę nie tylko motyw maksymalizacji dochodu, ale również możliwość minimalizacji ryzyka związanego z wielorakimi ułomnościami rynków (pracy, dóbr i usług, finansowego itp.).

Zgodnie z tą teorią migracja jednego lub wszystkich członków rodziny do pracy w kraju, gdzie rynki (głównie rynek pracy) są w mniejszym stopniu niedoskonałe niż w rodzimym kraju, stanowi pewną formę społecznego ubezpieczenia się. Konsekwentnie, migracja będzie miała miejsce nawet w obliczu braku różnic płacowych pomiędzy krajami. Teoria podkreśla również znaczenie relatywnego dochodu dla emigranta, czyli własnego dochodu w stosunku do osiąganego przez osoby w najbliższym otoczeniu. Gorsza sytuacja pod tym względem staje się bodźcem do emigracji.

Teoria dualnego rynku pracy

Teoria dualnego rynku pracy, opracowana przez Petera Doeringera i Michaela Piore [1970] stanowi nieortodoksyjną, instytucjonalną conceptualizację rynku pracy. Rynek pracy jest tu podzielony na sektor pierwotny (kapitałochłonny) i sektor wtórny (pracochłonny). W odróżnieniu od sektora wtórnego (drugorzędnego), sektor pierwotny

oferuje pracę dla osób z wysokimi kwalifikacjami, stabilne miejsca pracy i wysokie płace, możliwości awansu, szkoleń oraz przynosi prestiż zatrudnionym. Sektor wtórny (drugorzędny), ze względu na niskie płace, gorsze warunki pracy i niższy status nie cieszy się zainteresowaniem rodzimej siły roboczej, stąd zgłasza zapotrzebowanie na pracę niewykwalifikowanych imigrantów, głównie z krajów rozwijających się. Teoria w ten sposób wyjaśniała duże rozmiary migracji do krajów zachodnioeuropejskich i USA, w których prowadzono akcje rekrutacyjne, mające na celu zaspokojenie popytu na pracę w określonych sektorach gospodarki. Nie daje ona jednak odpowiedzi na pytanie o przyczyny migracji między krajami o podobnym rozwoju gospodarczym oraz nie uwzględnia politycznych czynników migracji.

Charakterystyka porównawcza gospodarek

Dane statystyczne przedstawione w tabeli 1 sugerują, że po rozszerzeniu UE w 2004 r. ekonomicznymi siłami przyciągającymi Polaków do tzw. starych krajów członkowskich (UE-15), w tym do Niemiec, Irlandii i Wielkiej Brytanii, były:

- wyraźnie wyższy poziom ich rozwoju gospodarczego (luka PKB per capita),
- mniejsza nierównowaga na rynku pracy opisana stopą bezrobocia,
- wielokrotnie wyższy poziom urzędowych płac minimalnych niż w Polsce, które przekraczały również wynagrodzenie w polskim przetwórstwie przemysłowym.

Za czynniki wypychające migrantów z Polski można uznać bardzo wysokie bezrobocie długookresowe oraz szeroki zakres ubóstwa w kraju.

Znaczenie rolnictwa i przetwórstwa rolno-spożywczego w gospodarkach krajów docelowych migracji polskiej siły roboczej nie jest duże, zarówno pod względem ich udziału w tworzeniu wartości dodanej brutto, jak i w zatrudnieniu ogółem (tabela 1). Sektor rolno-żywnościowy od lat jest kurczącym się źródłem miejsc pracy w gospodarce tych krajów. Relatywnie najważniejsza jest jego pozycja w gospodarce narodowej Irlandii.

Polacy na rynku pracy wybranych krajów UE

Według danych LFS, od momentu rozszerzenia UE w 2004 r. ogólna liczba obywateli UE-10 mieszkających w krajach UE-15 powiększyła się o 1,1 miliona, z ok. 900 tys. w 2003 r. do 2 milionów w 2007 r.³ Ich udział w ogóle ludności „piętnastki” wzrósł odpowiednio z 0,2% do 0,5%, osiągając najwyższy poziom w Irlandii (5,4%) i w Wielkiej Brytanii (1,1%), w obu przypadkach w następstwie otwarcia rynków pracy dla nowych krajów członkowskich. Z uwagi na napływ ludności w wieku produkcyjnym z krajów UE-10 Irlandia jest relatywnie największym krajem przyjmującym, o czym świadczy 5 procentowy udział przybyszów z UE-10 w ogóle ludności w wieku produkcyjnym w tym kraju w 2007 r. Drugie miejsce zajmuje Wielka Brytania z udziałem 1,2%, która jednak dominuje pod względem absolutnej liczby imigrantów w wieku produkcyjnym z UE-10.

³ Według Brückera i in. [2008] w 2007 r. w UE-15 mieszkało około 1,9 miliona emigrantów z UE-8, wśród których najliczniejsi (1,3 miliona) byli Polacy, stanowiąc 3,4% ogółu rodzimej ludności w UE-15.

Tabela 1. Podstawowe wskaźniki makroekonomiczne i sektorowe w wybranych krajach

Table 1. Main macroeconomic and sectoral indicators for the selected countries

Wskaźnik	Kraj	Rok					
		2003	2004	2005	2006	2007	2008
PKB per capita (ceny bieżące, PPP EUR)	EU15	23600	24500	25400	26500	27800	27800
	DE	24200	25200	26300	27400	28600	29100
	IE	29100	30700	32400	34800	37400	35000
	UK	25200	26700	27400	28400	29600	29400
	PL	10100	11000	11500	12400	13400	14400
PKB per capita (PPP EUR) jako odsetek UE-27 (%)	EU15	114	113	113	112	112	111
	DE	117	116	117	116	115	116
	IE	140	142	144	147	150	139
	UK	122	124	122	121	119	118
	PL	49	51	51	52	54	57
Stopa wzrostu gospodarczego (%)	EU15	1,2	2,3	1,8	2,9	2,7	0,6
	DE	-0,2	1,2	0,8	3	2,5	1,3
	IE	4,5	4,7	6,4	5,7	6,0	-2,3
	UK	2,8	2,8	2,1	2,8	3	0,7
	PL	3,9	5,3	3,6	6,2	6,6	5,0
Średnia roczna stopa bezrobocia (%)	EU15	7,9	8,1	8,1	7,7	7	7,1
	DE	9,3	9,8	10,7	9,8	8,4	7,3
	IE	4,7	4,5	4,4	4,5	4,6	6,3
	UK	5,0	4,7	4,8	5,4	5,3	5,6
	PL	19,7	19	17,8	13,9	9,6	7,1
Średnia roczna stopa bezrobocia długookresowego – powyżej 12 miesięcy (%)	EU15	3,3	4,0	3,9	3,7	3,2	2,9
	DE	4,0	5,5	5,7	5,5	4,7	3,8
	IE	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4	1,7
	UK	1,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,4
	PL	10,3	10,3	10,3	7,8	4,9	2,4
Płace minimalne miesięczne (EUR)	IE	1073	1183	1293	1293	1462	1462
	UK	1083	1146	1244	1255,4	1355,8	1148,4
	PL	177	180	207	223,3	245,8	333,8
Płace minimalne miesięczne (PPP EUR)	IE	847,6	961	1047,7	1035,5	1159,9	1159,9
	UK	988,9	1061,5	1159,7	1140,7	1192,1	1182,9
	PL	340,8	347,3	354,2	371,6	390,1	469,3
Wynagrodzenia miesięczne brutto w przetwórstwie przemysłowym (EUR)	UK					3442,4	
	PL	467,9	472,9		630,2		
Wynagrodzenia miesięczne brutto w przetwórstwie przemysłowym (PPP EUR)	UK					3065,7	
	PL	877,1	902,2		1015,0		

Tabela 1. cd.

Table 1. continued

Wskaźnik	Kraj	Rok					
		2003	2004	2005	2006	2007	2008
Stopa niedostatku materialnego (odsetek ludności z dochodem poniżej 60% mediany dochodu ekwiwalentnego)	EU15		35	33	33	32	
	DE			38	38	34	
	IE		27	30	33	30	
	UK			29	27	26	
	PL			75	72	67	
Udział rolnictwa, leśnictwa i łowiectwa w wartości dodanej brutto	EU15	1,9	1,9	1,6	1,5	1,6	
	DE	1,0	1,1	0,8	0,8	0,9	
	IE	2,3	2,3	1,7	1,4	1,5	
	UK	1,0	1,0	0,9	0,9		
	PL	4,4	5,1	4,5	4,2		
Udział zatrudnionych w rolnictwie, łowiectwie i leśnictwie	DE	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1	
	IE	6,6	6,2	5,9	5,7	5,6	
	UK ¹	1,9	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8
	PL	19,3	19,2	19,0	18,7	13,8	
Udział działu „Produkcja artykułów spożywczych, napojów i tytoniu” w wartości dodanej brutto	EU15	2,1	2,1	2,0	2,0	1,9	
	DE	2,0	1,9	1,8	1,8		
	IE	4,8	4,5	4,2	4,2	4,1	
	UK	2,2	2,1	2,1			
	PL	3,0	2,9	3,4			
Udział zatrudnionych w dziale „Produkcja artykułów spożywczych, napojów i tytoniu	DE	2,7	2,7	2,6	2,6		
	IE						8,5 ²
	PL				3,3	3,8	
	UK	1,7	1,6	1,6	1,5	1,5	

Objaśnienia: DE – Niemcy; IE – Irlandia, UK – Wielka Brytania, PL – Polska; EU-15 wszystkie kraje członkowskie przed 1 maja 2004 r.; miejsca puste w komórkach oznaczają brak porównywalnych danych; ¹ dane z Defra; ² poza przemysłem tytoniowym (dane ministerstwa rolnictwa Irlandii).

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Eurostatu oraz informacji z ministerstw rolnictwa wybranych krajów.

Polscy obywatele są najliczniejszą grupą (26%) ludności w wieku produkcyjnym, uczestniczącej w latach 2004-2007 w migracjach wewnątrzspółnotowych. Również w trzech analizowanych krajach Polacy zdecydowanie wyprzedzają pozostałe narodowości, stanowiąc w przypadku Wielkiej Brytanii i Irlandii prawie połowę, a w przypadku Niemiec około 1/3 wszystkich obywateli UE-27 w wieku produkcyjnym przybywających w ostatnich latach do tych krajów (tabela 2).

Eurostat szacuje, że do krajów UE od 2004 do 2007 r. przenieśli się 2% ludności Polski w wielu produkcyjnym. Dla porównania, dla Litwy ten odsetek wynosił 3,1%, a dla Czech i Węgier około 0,5%. Z ogółu polskich obywateli w wieku produkcyjnym, którzy w 2007 r. przebywali w innych krajach UE-27 przez okres nie dłuższy niż 4 lata, 59% osiadło

w Zjednoczonym Królestwie, 17% w Irlandii i 11% w Niemczech.

Tabela 2. Struktura napływowej ludności w wieku produkcyjnym z obywatelstwem państw UE w wybranych krajach przyjmujących według kraju pochodzenia, 2007 r., %

Table 2. Shares of EU working-age citizens in the total number of EU citizens resident four years and less in a receiving country by country of origin, EU citizens %

Kraj przyjmujący	Obywatele danego kraju jako odsetek ogółu obywateli UE w wieku produkcyjnym mieszkających w kraju przyjmującym do 4 lat włącznie (%)										
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Inne	
UK	49	PL 6	SK 6	LT 5	FR 4	DE 4	PT 3	IE 3	CZ 3	IT 18	
IE	46	PL 12	LT 10	UK 5	LV 4	SK 3	FR 3	CZ 3	DE 2	IT 11	
DE	32	PL 11	NL 9	FR 7	BG 6	AT 5	IT 4	RO 4	LT 4	CZ 19	
UE-27	26	PL 19	RO 7	DE 6	UK 5	FR 4	PT 4	BG 4	SK 4	IT 22	

Objaśnienia: PL – Polska, RO - Rumunia, SK – Słowacja, LT – Litwa, NL – Holandia, DE – Niemcy, UK – Zjednoczone Królestwo, FR - Francja, LV – Łotwa, BG – Belgia, AT – Austria, PT – Portugalia, IT – Włochy, CZ – Czechy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie bazy danych Eurostatu – LFS.

Wyjazdy zarobkowe Polaków do Zjednoczonego Królestwa i Irlandii mają charakter długookresowy (na ponadroczny pobyt), podczas gdy do Niemiec krótkoterminowy (głównie robotników sezonowych w rolnictwie).

Wyjeżdżających do krajów UE-15 obywateli nowych krajów członkowskich (UE-10) charakteryzuje na ogół wyższy poziom aktywności zawodowej i partycypacji w zatrudnieniu zarówno w porównaniu z ludnością kraju przyjmującego, jak też kraju ojczystego. Wskaźnik zatrudnienia wśród osób z UE-10, które przybyły w ostatnich latach do starych krajów Unii, wynoszący w 2007 r. 78% był odpowiednio o 18 i 10 punktów procentowych wyższy od średniego jego poziomu w gospodarkach rodzimych i gospodarkach krajów przyjmujących.

Jeśli chodzi o strukturę zatrudnienia według sektorów ekonomicznych, obywatele UE-10, przebywający w krajach UE-15 nie dłużej niż cztery lata, pracują przede wszystkim w przemyśle (25% w 2007 r.), hotelarstwie i restauracjach oraz budownictwie (po 13%), a tylko niespełna 2,5% w rolnictwie, chociaż ten ostatni odsetek może być zaniżony z powodu niedoszacowania liczby pracowników sezonowych oraz zjawiska nielegalnego zatrudniania imigrantów.

Jakie są ekonomiczne konsekwencje masowego napływu imigrantów z Europy środkowo-wschodniej do zachodniej dla krajów przyjmujących? W niektórych mediach zachodnich (szczególnie np. w Daily Mail) pojawiają się zarzuty, że powstrzymał on wzrost wynagrodzeń na wewnętrznym rynku pracy, zmniejszył popyt na pracę własnych obywateli oraz znacząco obciążył budżety narodowe wydatkami na cele społeczne.

Jednak, według szacunków uzyskanych z modelowania makroekonomicznego [Brücker i in. 2008], przepływy pracowników ze wschodu na zachód Europy w latach 2003-2007 spowodowały spadek średnich płac w UE-15 zaledwie o 0,08% (w Wielkiej Brytanii o 0,34%, w Niemczech o 0,02%) w krótkim okresie, nie mając żadnego długookresowego wpływu na ich poziom. Podobnie nikły efekt migracje te wywarły na bezrobociu w krajach przyjmujących, którego stopa w krótkim okresie zwiększyła się z tego tytułu średnio w UE-15 o 0,04 punktu procentowego (0,13 pp. w Wielkiej Brytanii i 0,02 pp. w Niemczech), a jej zmiany w długim okresie wydają się być neutralne wobec procesu napływu imigrantów z UE-8. Z wyżej wymienionych badań wynika jednocześnie,

że w Polsce na skutek odpływu siły roboczej średnie płace wzrosły o 0,4% w krótkim okresie, co sugeruje proces konwergencji płacowej między krajami, natomiast stopa bezrobocia obniżyła się o 0,48 pp.

Praca Polaków w rolnictwie i przetwórstwie spożywczym

Niemcy utrzymały restrykcje w dostępie obywateli nowych krajów UE do rynku pracy, które obowiązywały przed rozszerzeniem Wspólnoty w 2004 r. Jednakże corocznie w kraju tym wydaje się około 300 tys. pozwoleń na prace sezonowe (do 6 miesięcy), głównie w rolnictwie. W 2008 r. do pracy sezonowej przyjechało tu 277 tys. osób, w tym 190 tys. (69%) z Polski.

Zatem w Niemczech dominuje sezonowa praca Polaków (na podstawie umów dwustronnych o wymianie pracowników), najczęściej w rolnictwie, leśnictwie, sadownictwie oraz przetwórstwie owoców i warzyw, a także w hotelarstwie i gastronomii. Jednak odsetek sezonowo zatrudnionych w tym kraju Polaków sukcesywnie spada; w 1997 roku wynosił on prawie 90%, w 2003 r. 85%, a w 2007 r. 76% [Migrationsbericht... 2007]. Ze względu na lepsze warunki pracy w innych krajach UE oraz zmianę przepisów⁴ Polacy są coraz mniej zainteresowani pracą sezonową w Niemczech. Niemieccy farmerzy potrzebują jednak polskich robotników tymczasowych, między innymi z powodu braku odpowiednio wykwalifikowanych pracowników rolnych i operatorów maszyn wśród rodzimej siły roboczej [Hess i in. 2008].

Agencja Pracy i Niemiecki Związek Rolników nie uważali odpływu polskich pracowników za zjawisko niepokojące, ponieważ Niemcy zwiększyły kontyngenty dla najmłodszych członków UE, czyli Rumunii i Bułgarii, skąd aktywni zawodowo chętnie przyjeżdżają do tego kraju. Niemieccy bauerzy byliby jednak bardziej skłonni zatrudniać zamiast nich Polaków, którzy ich zdaniem są bardziej doświadczeni i wydajni, a przede wszystkim mają bardzo pozytywne nastawienie do pracy. Niemieccy bezrobotni natomiast w ogóle nie garną się do sezonowej pracy w rolnictwie, warzywnictwie i sadownictwie, gdzie minimalna stawka za godzinę wynosi 5,10-5,55 euro [Polacy wracają... 2009].

Działacze organizacji rolniczych podkreślają, że egzystencja wielu gospodarstw ogrodniczych, winnic i plantacji chmielu jest zagrożona z powodu niewystarczającej liczby dobrze zmotywowanych robotników sezonowych i apelują do niemieckich polityków o złagodzenie zasad zatrudniania cudzoziemców, przekonując ich, że cała niemiecka produkcja warzyw i owoców zależy od wschodnioeuropejskich pracowników sezonowych [Polacy na... 2008]. Farmerzy niemieccy, wobec nawoływań ze strony polityków, administracji i mediów by zwiększyć wskaźnik aktywności zawodowej rodaków w krajowym rolnictwie, deklarują, że nie będą mieć obiekcji wobec zatrudniania Niemców, jeśli ci będą równie wydajni i solidni jak Polacy [Hess i in. 2008].

Untiedt i in. [2007] wykazali silny ujemny wpływ potencjalnej liberalizacji niemieckiego rynku pracy na produkcję w rolnictwie krajowym. Zniesienie restrykcji w innych sektorach, ich zdaniem, spowoduje odpływ obywateli nowych krajów członkowskich zatrudnionych obecnie w rolnictwie niemieckim do innych sektorów

⁴ Przykładowo wprowadzono przepisy zobowiązujące niemieckich bauerów do zarezerwowania przynajmniej 20% miejsc pracy dla niemieckich bezrobotnych oraz przepisy nakładające obowiązek odprowadzania przez pracodawców składek do ZUS, pociągające za sobą wzrost kosztów zatrudnienia Polaków.

gospodarki narodowej, gdzie znajdują pracę zgodną z ich kwalifikacjami i zawodami, przynosząc w ten sposób korzyści w efektywności dla całej gospodarki, ale jednocześnie raniąc wcześniej chronione sektory i branże.

W Zjednoczonym Królestwie praca najemna w rolnictwie i przetwórstwie żywnościowym dotyczy najmniej wykwalifikowanych i najniżej opłacanych zawodów w gospodarce narodowej. Zapewne z tego powodu zagraniczna (ponadnarodowa) siła robocza pojawiła się tu najpierw, historycznie biorąc, na wiejskich i małomiasteczkowych rynkach pracy, zapewniając wolne miejsca pracy w gospodarstwach rolnych i zakładach przetwórstwa spożywczego [Anderson i Shuttleworth 2004].

Przynajmniej do czasu kryzysu w 2008 r. obywatele Zjednoczonego Królestwa nie byli skłonni podejmować sezonowej pracy w rolnictwie, za którą oferuje się płacę minimalną na poziomie 5,74 funta za godzinę lub tylko nieco wyższą [British workers... 2009; Parminder 2009]. System świadczeń społecznych również zniechęca Brytyjczyków do wykonywania sezonowej pracy w rolnictwie i przetwórstwie żywnościowym [Geddes 2008; Scott 2008].

W konsekwencji farmerzy brytyjscy, znajdując się pod presją konieczności obniżania kosztów pracy odczuwaną ze strony zaopatrywanych przez nich i dyktujących ceny skupu supermarketów oraz w obliczu trudności z rekrutacją Brytyjczyków nieakceptujących niskich stawek płacy, chętnie zatrudniają cudzoziemców, w tym Polaków. Ci ostatni, zdaniem Zjednoczenia Polskiego w Wielkiej Brytanii [Complaint... 2008], istotnie przyczynili się do ożywienia rolnictwa brytyjskiego (szczególnie w Szkocji, Walii i Lincolnshire). Miejsca pracy w przetwórstwie żywnościowym również nie są atrakcyjne dla obywateli Zjednoczonego Królestwa [The impact... 2009]. Wskazuje na to m.in. Program Rozwoju Obszarów Wiejskich dla Anglii 2007-2013 [Rural... 2007], podkreślający, że na pracy imigrantów zewnętrznych bazuje nie tylko brytyjskie rolnictwo, ale i przemysł żywnościowy, w którym imigranci ci stanowią około 90% ogółu zatrudnionych.

Na koniec 2007 r. w Zjednoczonym Królestwie było zarejestrowanych 44,8 tys. Polaków zatrudnionych w działalnościach powiązanych z rolnictwem, czyli 9,1% ogółu oficjalnie zatrudnionych tu obywateli polskich. W przetwórstwie żywnościowym pracowało 12,2 tys. (5%) migrantów z Polski [UK Home... 2008].

W 2007 r. w Północnej Irlandii do pracy przy produkcji artykułów spożywczych i napojów aplikowało w ramach Worker Registration Scheme 5,64 tys. Polaków (o 1/3 więcej w porównaniu z 2005 r.), którzy stanowili 64% wszystkich kandydatów. Z sondażu pracodawców w tej branży wynika, że Polacy są większością siłą roboczą wśród migrantów. W opinii pracodawców ewentualny brak lub niedobór podaży pracy ze strony obcokrajowców spowoduje ujemne reperkusje dla zakładów przetwórczych w formie nieobsadzonych stanowisk oraz spadku produkcji [The Role... 2008].

Efektom oparcia brytyjskiego rolnictwa i przetwórstwa spożywczego na sezonowych imigrantach stało się załamanie produkcji w tych sektorach podczas recesji gospodarczej w 2008 r., spowodowane zmniejszeniem podaży pracy cudzoziemców. Chodzi głównie o Polaków, którzy stanowili 53,3% obcej sezonowej siły roboczej zatrudnionej przy produkcji artykułów spożywczych i napojów (szacowanej na około 72 tys. osób), wyjeżdżających do innych krajów UE bądź powracających do ojczyzny. Według raportu stowarzyszenia samorządowców [The impact... 2009], również w 2009 r. około 47% zakładów przetwórczych odczuje niedobory pracowników, a 28% zmniejszy produkcję, jeśli proces ten będzie kontynuowany. Wyniki sondażu rynku pracy sezonowej przeprowadzonego przez związek rolników Anglii i Walii wskazują, że w 2008 r. około 2/3

brytyjskich farmerów poniosło straty na skutek luki między popytem a podażą pracy sezonowej, szacowane na 140 tys. funtów przeciętnie na gospodarstwo, które były o 30 tys. funtów wyższe w porównaniu z 2007 r. [NFU labour... 2008].

Wcześniejsze badania nad tymczasowym zatrudnieniem zagranicznych pracowników w rolnictwie brytyjskim wskazują, że cudzoziemcy są pożądaną siłą roboczą nie tylko ze względu na to, że są skłonni akceptować stosunkowo niższe wynagrodzenie za pracę niż obywatele kraju, ale również dlatego, iż odznaczają się wiarygodnością, elastycznością i zdyscyplinowaniem, tj. cechami trudnymi do znalezienia zarówno wśród Brytyjczyków, jak też obywateli innych państw UE-15 [Trades... 2004; Lawrence 2004]. Migranci z Polski są wysoko cenieni również przez pracodawców w branży produkcji artykułów spożywczych i napojów.

Brücker i in. [2008] podają, że dzięki napływowi siły roboczej z nowych krajów członkowskich (UE-8) w latach 2004-2007 produkcja w sektorze rolnictwa, łowiectwa i leśnictwa Wielkiej Brytanii i Niemiec wzrosła odpowiednio o 0,7 i 0,1%. W Polsce kosztem zmian w podaży pracy wywołanych odpływem siły roboczej do UE-15 był niższy (o 0,8%) poziom tej produkcji wobec możliwej do uzyskania w warunkach braku tego odpływu.

Oficjalne statystyki w Irlandii podają, że w 2007 r. obywatele państw UE-8 i UE-2 stanowili 3,8% ogółu zatrudnionych w rolnictwie tego kraju. Imigranci pracują we wszystkich regionach, zarówno przez cały rok, jak też sezonowo, głównie w ogrodnictwie (przy zbiorach grzybów i upraw polowych). Wypełniają niedobory w podaży rodzimej siły roboczej, która z roku na rok wykazywała coraz mniejszą skłonność do obsadzania wolnych miejsc pracy.

Podczas gdy w 2003 r. w Irlandii wydano imigrantom 7242 pozwolenia na pracę w rolnictwie, w 2004 r., po otwarciu rynków pracy dla obywateli UE-8, liczba ta spadła prawie o połowę, do 3700 [O'Connell i McGinnity 2008], co sugeruje preferencje w zatrudnianiu niskokwalifikowanej siły roboczej z nowych krajów członkowskich, niewymagających takich pozwoleń.

Przetwórstwo spożywcze, zwłaszcza mięsne, od lat jest jedną z branż notujących najwyższe niedobory w podaży pracy, które udało się wypełnić imigrantami, zwłaszcza z Polski. Osiągnięto to za sprawą dobrze zorganizowanej sieci rekrutacyjnej (np. przez Farm Relief Services) i obsługi pracowników cudzoziemskich w miejscu pracy (tłumacz, pomoc w załatwieniu formalności z uzyskaniem numeru Personal Public Service, PPS, odprowadzaniu podatków itp.).

Turner i in. [2009] z uniwersytetu w Limerick na podstawie swoich badań przeprowadzonych wśród polskich robotników w Irlandii konkludują, że są oni na ogół zadowoleni z wynagrodzeń oraz warunków pracy w tym kraju, nie mają poczucia niesprawiedliwego traktowania i bycia dyskryminowanym ze strony pracodawców, zwierzchników oraz irlandzkich współpracowników i sprawiają wrażenie stosunkowo „zadowolonego proletariatu”.

Głębokie załamanie gospodarki irlandzkiej w 2008 r. postawiło pod znakiem zapytania utrzymanie się bezprecedensowej po 2004 r. skali imigracji Polaków do tego kraju. Podobnie jak do innych państw dotkniętych ostatnią recesją, liczba cudzoziemców przybywających do Irlandii, zwłaszcza obywateli nowych krajów członkowskich UE, skurczyła się. Mówią o tym oficjalne liczby: w 2006 r. w PPS zostało zarejestrowanych prawie 94 tys., natomiast w 2008 r. zaledwie 42 tys. Polaków, stanowiących dotychczas największą grupę obcej narodowości w zasobach siły roboczej na

irlandzkim rynku pracy.

W prasie irlandzkiej pojawiały się nagłówki głoszące, że Polacy masowo opuszczają zieloną wyspę [Up... 2008; 3,000 Poles... 2009]. Z drugiej strony, badania naukowe [Krings i in. 2009] sugerują, że w wyniku recesji nie nastąpi znaczący odpływ z Irlandii obywateli krajów UE-10. Załamanie w irlandzkim budownictwie w 2008 r. sprawiło, że posiadający doświadczenie rolnicze robotnicy budowlani ponownie zaczęli poszukiwać możliwości zatrudnienia w rolnictwie, łagodząc nieco niedobory podaży pracy w sektorze. Nadal jednak utrzymywał się na nią popyt, skierowany przede wszystkim do cudzoziemców, w tym Polaków.

Wnioski

1. Pracę Polaków w rolnictwie i przetwórstwie spożywczym w bardziej rozwiniętych krajach UE, do których należą Niemcy, Wielka Brytania i Irlandia doskonale wyjaśnia teoria dualnego rynku pracy. Sektor rolno-spożywczy, zwłaszcza rolnictwo, na ogół oferuje relatywnie niskie płace, gorsze warunki i niższy prestiż pracy w porównaniu z innymi sektorami gospodarki narodowej, stąd nie cieszy się zainteresowaniem rodzimej siły roboczej. Wszystkie trzy kraje od lat zgłaszają znaczący popyt na pracę nisko wykwalifikowanych (ale doświadczonych) imigrantów z krajów Europy środkowo-wschodniej, ponieważ ani Niemcy, ani Brytyjczycy, ani Irlandczycy nie są skłonni pracować na farmach lub w zakładach przetwórczych.
2. Skala zatrudnienia Polaków w rolnictwie i przetwórstwie żywnościowym w wybranych krajach jest stosunkowo duża. Dane statystyczne sugerują, że największa jest w Niemczech, które racjonują pozwolenia na pracę, wydając je dla tych branż, w których niedobory narodowej siły roboczej są najbardziej uciążliwe i gdzie konkurencja między własną i obcą siłą roboczą na wewnętrznym rynku pracy będzie najniższa. Otwarcie rynków pracy dla Polaków przez Wielką Brytanię i Irlandię umożliwiło swobodne poszukiwanie przez nich pracy we wszystkich sektorach, stąd, kierując się racjonalnością, zgodnie z klasyczną teorią migracji wybierali te, które były dla nich nie tylko dostępne, ale też bardziej atrakcyjne płacowo i odpowiadały ich wykształceniu i kwalifikacjom.
3. W omawianych krajach Polacy, obok imigrantów z innych nowych krajów członkowskich UE, stanowią ostoję rolnictwa i związanego z nim przetwórstwa, których istnienie jest uzależnione od pracy cudzoziemców. Polacy są szczególnie cenieni przez pracodawców nie tylko za to, że są skłonni akceptować stosunkowo niższe wynagrodzenie za pracę niż własni obywatele, ale również ze względu na doświadczenie, wydajność, silne motywacje i pozytywne nastawienie do pracy.

Literatura

- Accession Monitoring Report. [2008]. UK Home Office Border and Immigration Agency. [Tryb dostępu: http://www.bia.homeoffice.gov.uk/sitecontent/documents/aboutus/reports/accession_monitoring_report/. [Data odczytu: 10.06.2009].
- Anderson J., Shuttleworth I. [2004]: A new spatial fix for capitalist crisis? [W:] Contextualising global regulation: Managing crisis after the imperial turn. Assassi L., van der Pijl K., Wigan D. (red.), Palgrave, Londyn, ss.

- 145-161.
- Bhagwati J.N., Hamada K. [1982]: Tax policy in the presence of emigration. *Journal of Public Economics*, 18, ss. 291-317.
- Blanchard O.J., Katz L.F., Hall R.E., Eichengreen B. [1992]: Regional evolutions. *Brookings Papers on Economic Activity* 1, ss. 1-75.
- Borjas G. [2003]: The labor demand curve is downward sloping: reexamining the impact of immigration on the labor market. *Quarterly Journal of Economics* 118, ss. 1135-1174.
- Borjas G.J. [1999]: Immigration and welfare magnets. *Journal of Labor Economics* 17, ss. 607-637.
- Bożyk P. [2004]: Egzemplifikacja międzynarodowych stosunków gospodarczych. Wyższa Szkoła Handlu i Prawa im. Ryszarda Łazarskiego, Warszawa.
- British workers 'needed on farms'. [2009]. *BBC News* 3 luty 2009. [Tryb dostępu:] http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/politics/7867528.stm. [Data odczytu: 4.07.2009].
- Brücker H. i in. [2008]: Labour mobility within the EU in the context of enlargement and the functioning of the transitional arrangements. European Integration Consortium, Norymberga.
- Card D. [2001]: Immigrant inflows, native outflows and the local labor market impacts of higher immigration, *Journal of Labor Economics* 19, ss. 22-64.
- Complaint by Federation of Poles in GB versus Daily Mail. [2008]. [Tryb dostępu:] <http://www.zpwb.org.uk/files/DMail6.pdf>. [Data odczytu: 28.06.2009].
- Cremer H., Fourgeaud V., Leite Monteiro M., Marchand M., Pestieau P. [1996]: Mobility and redistribution: a survey. *Public Finance/Finances Publiques* 51, ss. 325-352.
- Doeringer P.B., Piore M.J. [1970]: Internal Labor Markets and Manpower Analysis Heath, Lexington.
- Epstein G.S., Hillman A.L. [2003]: Unemployed immigrants and voter sentiment in the welfare state, *Journal of Public Economics* 87, ss. 1641-1655.
- Geddes A. [2008]: Staff shortages and immigration in food processing. A report prepared for the Migration Advisory Committee. MAC, Londyn.
- Harris J.R., Todaro M.P. [1970]: Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis. *American Economic Review* 60, ss.126-142.
- Hatton T., Williamson J.G. [2002]: What Fundamentals Drive World Migration? NBER Working Paper 9159. National Bureau of Economic Research, Cambridge MA.
- Hess S., Kleinschmit D., Theuvsen L., von Cramon-Taubadel S., Zschache U. [2008]: Conceptualizing Path Dependence through Discourse Analysis: The Case of Seasonal Farm Workers in Germany. [W:] Proceedings of the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists – EAAE 2008. Gandawa.
- Krings T., Bobek A., Moriarty E., Salamonska J., Wickham J. [2009]: Migration and Recession: Polish Migrants in Post-Celtic Tiger Ireland. *Sociological Research Online* 14 (2/3). [Tryb dostępu:] <http://www.socresonline.org.uk/14/2/9.html>. [Data odczytu: 10.06. 2009].
- Lawrence F. [2004]: Not on the Label, Penguin, Harmondsworth.
- Liebig T., Sousa-Poza A. [2004]: Migration, self-selection and income inequality: an international analysis. *Kyklos* 57, ss. 125-146.
- Migrationsbericht des Bundesamtes für Migration und Flüchtlinge im Auftrag der Bundesregierung, Migrationsbericht 2006. [2007]. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Norymberga.
- Mirrlees J.A. [1982]: Migration and optimal income taxes. *Journal of Public Economics* 18, ss. 319-341.
- Morley B. [2006]: Causality between economic growth and immigration: An ARDL bounds testing approach, *Economic Letters* 90(1), ss. 72-76.
- NFU labour survey adds support to calls for government policy change. [2008]. National Farmers Union, Stoneleigh Park, [Tryb dostępu:] <http://www.nfuonline.com/x30851.xml> [Data odczytu: 2.07. 2009].
- O'Connell P.J., McGinnity F. [2008]: Immigrants at Work Ethnicity and Nationality in the Irish Labour Market. The Equality Authority and The Economic and Social Research Institute, Dublin.
- Parminder B. [2009]: Britons take 'migrant' jobs in farms and factories. The Times, 14 kwietnia 2009.
- Polacy na zbiory zamiast do Niemiec do Anglii [2008]. [Tryb dostępu:] <http://poloniauk.com/lekarz-radzi/1756-polacy-na-zbiory-zamiast-do-niemiec-do-anglii.pdf> [Data odczytu: 6.06. 2009].
- Polacy wracają na niemieckie pola. [2009]. Biznes w Interia.pl. [Tryb dostępu:] <http://biznes.interia.pl/news/polacy-wraca-na-niemieckie-pola,1316868>. [Data odczytu: 7.06.2009].
- Ravenstein E.G. [1885]: The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 48(2), ss. 167-235.
- Rural Development Programme for England 2007-2013. [2007]. Department of the Environment, Food and Rural Affairs (Defra), Londyn.
- Samuelson P.A. [1949]: International Factor-Price Equalisation Once Again. *Economic Journal* 59, ss. 181-197.
- Schiff M. [2002]: Love thy neighbor: trade, migration, and social capital. *European Journal of Political Economy*

- 18, ss. 87-107.
- Scott S. [2008]: Staff shortages and immigration in agriculture. A report prepared for the Migration Advisory Committee. MAC, Londyn.
- Smith A. [1954]: *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. T. 1. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Stark O., Bloom D. [1985]: The New Economics of Labor Migration. *American Economic Review* 75(2), ss. 173-178.
- Stark O., Micevska M., Mycielski J. [2009]: Relative poverty as a determinant of migration: Evidence from Poland. *Economic Letters* 103(3), ss. 119-122.
- The impact of the recession on migrant labour [2009]. Local Government Association, Londyn.
- The Role of Migrant Workers in the Food and Drink Manufacturing Industry in Northern Ireland. [2008]. Improve Food and Drink Sector Skills Council, York.
- Trades Union Congress, 2003, *Overworked, Underpaid and Over Here: Migrant Workers in Britain*. [2004], TUC, Londyn.
- Turner T., D'Art D., Cross Ch. [2009]: Polish Workers in Ireland: A Contented Proletariat. *Labor Studies Journal* 34(1), ss. 112-126.
- Untiedt G., Alecke B., Baas T., Biffel G., Bruecker H., Fritz O., Gardiner B., Hönekopp E., Huber P., Lamour A. i in. [2007]: Auswirkungen der EU-Erweiterung auf Wachstum und Beschäftigung in Deutschland und Ausgewählten EU-Mitgliedsstaaten. Norymberga.
- Up to 1,300 Poles leaving Ireland every week. [2008]. *Irish Independent*, 8 grudnia.
- Wilson J.D. [1992]: Optimal income taxation and international personal mobility. *American Economic Review, Papers and Proceedings* 82, ss. 191-196.
- 3,000 Poles leave Ireland every month. [2009]. *Sunday Tribune*, 18 stycznia.